

NYELVTÖRTÉNET ÉS UDVARIASSÁGKUTATÁS*

SÁROSI ZSÓFIA

1. Bevezetés

A **történeti udvariasság- és udvariatlanságkutatás** – a továbbiakban a rövidebb **történeti udvariasságkutatás** terminust használom, természetesen a fogalomba beleértve az udvariatlanságkutatást is – mindössze néhány éve jelent meg a külföldi történeti nyelvészetben (erről például: Kádár–Culpeper 2010: 9), a magyar történeti nyelvészetben pedig jószerivel ismeretlen. Ugyanakkor témája – az udvarias és udvariatlan nyelvhasználat – mindig is foglalkoztatta a nyelvészeket és a laikusokat egyaránt. Írásomban arra igyekszem rávilágítani, hogy a szinkroniára kidolgozott udvariasság- és udvariatlanságelméletek hogyan fedték, illetve a folyamatosan keletkező újabbak hogyan fedik fel ennek a két nyelvi jelenségnek a komplex és összetett természetét, illetve mindez hogyan alkalmazható történeti anyagon.

Ide kívánczik egy fontos szempont. Kulcskérdés, és sokszor megoldhatatlannak tűnő probléma minden nyelvtörténeti vizsgálatnál, de különösen az olyanoknál, amelyek érintik a pragmatikai jelentés kérdéskörét is, a **nyelvtörténeti (pót)kompetencia kérdése**. Honnan tudjuk, hogy a múltban a kommunikáló felek hogyan értettek valamit, mi számított udvariasnak, udvariatlannak, egyáltalán: helyénvalónak? A leíró udvariasságelméletek és -kutatások eredményeinek alkalmazása a történeti anyagon jó eséllyel közelebb visz ennek a problémának a megoldásához is.

2. A nyelvhasználat-történet jelentőségének felismerése

A magyar nyelvtörténeti kutatásokban az utóbbi egy-két évtizedben fokozatosan előtérbe kerültek a nyelvhasználat, a nyelvhasználat történetével kapcsolatos vizsgálatok. Több tényező együttes hatása vezetett el ide, melyek közül most csak kettőt említek. (A kérdés részletesebb kibontása: Sárosi 2015a.)

a) A nyelvtörténészek figyelme az őś- és őmagyar kor mellett egyre erősebben a középmagyar kor felé fordul – és ezzel a korszakkal együtt jár a nyelvhasználat vizsgálatára alkalmas forrásoknak az őmagyar korhoz képest látványosan nagyobb mennyisége. (Annak, hogy mi vezetett a közép- és új-, sőt újabb magyar kor iránti nyelvtörténészi érdeklődéshez, szintén megvannak az okai – ezekről l. Sárosi 2015a.)

b) 10-14 éve a magyar nyelvtörténetben is megfogalmazódott a pragmatikai szemléletmód és módszerek bevonásának fontossága, például Maitz (2000), Maitz–Molnár (2001), Sárosi (2003), majd Csontos (2013) írásaiban; sőt, kisebb-nagyobb mértékben megindult a pragmatikának mint szempontnak az alkalmazása a gyakorlatban is: például Haader (2004), Csontos–Tátrai (2008), Koós (2008), Maitz (2008), Ilyefalvi (2010), Kuna (2010), Schirm (2011), Csontos (2012), Sárosi (2014, 2015b).

* Köszönöm Kádár Z. Dánielnek a dolgozat kéziratához fűzött értékes észrevételeit, megjegyzéseit.

A biztató kezdet ellenére azt kell mondanunk, hogy – különösen elnézve a vonatkozó, tekintélyes mennyiségű nemzetközi szakirodalmat – nálunk még nem bontakozott ki a történeti pragmatika, s főleg nem a történeti szociopragmatika, amelyből voltaképpen a történeti udvariasságkutatás is kinőtt.

3. Előzmények

A magyar nyelvtörténeten belül az udvariassággal és az udvariatlansággal közvetve vagy közvetlenül kapcsolatos kérdések természetesen már korábban is felmerültek. Többen foglalkoztak történeti szempontból például megszólításokkal (a legkorábban és máig legszéleskörűbben Kertész Manó (1932), majd például Sárosi (1985, 1988), Pusztai (1992), Balázs (1995, 2006), Bíró–Kalcsó (2004); káromkodásokkal, szitkozódásokkal Galgóczy (1988, 2003, 2008), Czigány (1992); nyelvhasználatra vonatkozó nyelvi elemekkel, metapragmatikai és metaudvariassági megjegyzésekkel Pusztai (2005), Gallasy (2006) stb.

Másfelől a leíró magyar nyelvészetben a pragmatika és a huszadik századi „klasszikus” udvariasságelméletek már jó ideje teret nyertek: az utóbbiakról és gyakorlati alkalmazásukról l. például Nemesi (2011) vagy Szili Katalin több munkáját (2004, 2007).

Mindazonáltal a magyar nyelvtörténetben a kettő – nyelvi udvariassági és udvariatlansági jelenségek vizsgálata és pragmatikai kiindulású udvariasságkutatás – csak a legutóbbi időkben kezdett összekapcsolódni (lásd Németh L. A. 2014 és 2015).

Miben más a történeti udvariasságkutatás, mint az eddigi „udvariassági-udvariatlansági jelenségek kutatása történeti anyagon”-gyakorlat?

4. A történeti udvariasságkutatás meghatározása

A történeti udvariasságkutatás definícióját Kádár és Culpeper adja meg a *Historical (Im)politeness* című kötetük bevezetőjében: „a történeti udvariasságkutatás az udvariasság és udvariatlanság kutatása történelmi perspektívából”, melyben a nyelvészeti, történelmi és udvariassági kutatások olvadnak egybe (2010: 11). Az újdonság és a kulcsszó ebben a meghatározásban az „udvariasságkutatás” – amely a leíró pragmatikában már több évtizede virágzó terület, és amelynek elméleteit, módszereit, szemléletét igyekszik alkalmazni a diakroniában a kutató.

A történeti udvariasságkutatás megértéséhez megkerülhetetlen, hogy röviden, nagy vonalakban áttekintsük, mit hozott a nyelvtudományba a szinkrón udvariasságkutatás.

5. Az udvariasságkutatás

Az, amit ma nyelvészeti udvariasságkutatás néven ismer a szakma, abban új, hogy a pragmatikában és szociálpszichológiában gyökerező elméletek alapján, elméleti keretben kutatja az ide vonatkozó nyelvi jelenségeket.

Az udvariasságkutatás interdiszciplináris tudományterület, amelyben nyelvészet, szociológia, szociálpszichológia és antropológia fonódik egybe, természetesen a kutatás tárgyától függően jelentősen eltérő hangsúlyokkal. A pragmatikából, és ezen belül a szociopragmatikából vált ki önálló területként, és indult erőteljes fejlődésnek az utóbbi 30 évben. Van saját szakfolyóirata (*Journal of Politeness Research*), és évek óta gyümölcsözően működik a kutatására létrehozott nemzetközi hálózat (*Linguistic Politeness Research Group*).

A kutatási terület látványos szárba szökkenése jelentős mértékben annak köszönhető, hogy maga az udvariasság és az udvariatlanság olyan jelenség, amely valamilyen formában és mértékben szinte minden emberi interakcióban, természetesen a nyelvi interakcióban is benne van, és így a mindenkori nyelvhasználat alapos tanulmányozása során lényegében megkerülhetetlen.

Az udvariasságkutatás alapja a 20. század második felétől két (sőt mostanra lassan három) „hullámban” jelentkező meghatározó pragmatikai udvariasságértelmezések.

5.1. Az udvariasság fogalma

Az általános, univerzálisan érvényes és mégsem túláltalánosító meghatározás megalkotása a tudományterület egyik nagy feladata. A próbálkozások ismertetése helyett inkább azt a mozzanatot emelem ki, amely a legtöbb definícióban közös, vagyis: „az udvariasság szociálpszichológiai jelenség, amely leképeződik a nyelvhasználatban” (Nemesi 2011: 368), vagy: az udvariasság „a mások iránti szociális figyelem” (Tátrai 2011: 45).

Részletesebben adja meg a jelenség értelmezését az egyik legújabb, összefoglaló jellegű külföldi szakirodalom, mely szerint udvariasságnak nevezünk „minden olyan emberek közötti magatartásformát, amelynek révén úgy tudjuk érvényesíteni saját személyünket és fenntartani a másokkal kialakított interperszonális kapcsolatainkat, hogy mindeközben figyelembe vesszük mások érzéseit abban a tekintetben, hogy az illetők mit várnak el a velük való érintkezés terén”¹ (Kádár – Haugh 2013: 1)

Ez így túl általános: a jelenség pontosítását, részletezését az udvariasságelméletekben találjuk meg.

5.2. Udvariasságelméletek

Az udvariasság fogalmának meghatározása és az első udvariasságelméletek megszületése Grice Együttműködési Elvéhez ([1975]1997) és Goffman *arculat*-fogalmához ([1967]1990) köthető. Az *arculat* (vagy: *homlokzat*/*arc*) az egyén közösségi imázsa, az a kép, amilyennek az egyén láttatni szeretné magát; és amely a kommunikációban mindig jelen van és folyamatosan formálódik.

Mára az elméleteknek két csoportja különböztethető meg:

a) az „**első hullám**”, a „**klasszikusok**” (róluk részletes leírás pl. Szili 2007-ben, Nemesi 2011-ben) alapvetően a *b e s z é l ő i s z á n d é k* felől értelmezik az udvariasságot, és Grice elméletére építve abból indulnak ki, hogy az emberek normál esetben együttműködésre törekcszenek a kommunikációban. Ami annál könnyebben megy, mivel a beszélő és a hallgató is ismeri ugyanazokat a társalgási és udvariassági maximákat, amelyeket igyekeznek is betartani. Az első hullámbeli udvariasságelméletek „klasszikusai”: Robin T. Lakoff (1973), aki szerint az udvariasság olyan viselkedés, amely a konfliktusok elkerülésére irányul; Leech (1983), aki Grice konverzációelméletére és az Együttműködési Elvre építi saját koncepcióját, és akinél az udvariasság a társalgási maximák megnyilvánulása; de legfőképpen a kritikák ellenére is máig meghatározó elméletet megalkotó Brown és Levinson szerzőpáros (1978, 1987). Utóbbiak elméletében a

¹ „all types of interpersonal behaviour through which we take into account the feelings of others as to how they think they should be treated in working out and maintaining our sense of personhood as well as our interpersonal relationships with others.”

konfliktus elkerülését szolgáló udvariasság arculatvédő tevékenység. Elképzelésük szerint a nyelvhasználóknak két univerzális tulajdonsága van: a racionalitás és az arculat. Az előbbi az a képessége a beszélőnek, hogy a céloktól az eszközökig mindent racionálisan végiggondol, mérlegel. Az elmélet szerint ebből következően minden nyelvhasználó felismeri az udvariasságot, mert rendelkezik racionalitással. Hozzáteszik ugyanakkor, hogy az arculat fogalma miatt az udvariasság azért ennél bonyolultabb. Megkülönböztetik a közelítő (pozitív) arculatot – amely az egyénnek az elfogadás, közösségvállalás iránti igényét jeleníti meg –, és a távolító (negatív) arculatot, amely az egyén függetlenségét, cselekvési szabadságát fejezi ki. A társalgás során mindkettő jelen van és verseng egymással. Ennek megfelelően van közelítő (pozitív) és távolító (negatív) udvariasság: az előbbi esetében a partnerral való közösséget, szolidaritást hangsúlyozzuk (nyelvi megnyilvánulásai például a keresztnéven szólítás, tegeződés). A távolító (negatív) udvariassággal a partner távolító (negatív) arculatát tartjuk tiszteletben (pl. elnézést kérünk a zavarásért, személytelen szerkezetet használunk, magázódunk).

Brown és Levinson elmélete máig nagy hatású annak ellenére, hogy a 2000-es évek elejétől számos jogos kritika érte. Többek között az is, hogy az univerzális érvényűnek szánt megállapításai csak bizonyos típusú (erősen az individuum tiszteletére építő) társadalmakra, és annak is csak bizonyos társadalmi csoportjaira érvényesek, ráadásul ezekben az esetekben is inkább csak a 20. században (l. erről pl. Culpeper–Demmen 2011).

b) a klasszikus elméletekkel kritikus „második hullám” az újabb, ún. **diszkurzív megközelítések**: például Eelen (2001) vagy Watts (2003) és Locher–Watts (2005) írásai (az udvariasságelméletek második hullámáról l. pl. Kádár 2007: 4–16, Kádár–Haugh 2013: 36–56). Ezek a koncepciók abból indulnak ki, hogy az udvariasság nem magától értetődő, természetes dolog, hanem társadalmilag jön létre, és folyamatosan alakul, változik (erről pl. Kádár–Haugh 2013: 57–80). A beszélői szándék mellett a megnyilatkozásnak a hallgatóra tett hatását, a hallgatói értékelést és vizsgálatát ugyanolyan fontosnak tartják, mondván, akkor van udvariasság, ha a hallgató is annak értékeli, az értékelés pedig egyénenként és esetenként is nagyon eltérő lehet.

Az új elméletekben jelentősen árnyalódik az udvariasság fogalma. Watts azt mondja, hogy „alap esetben” nem udvariasságról vagy udvariatlanságról van szó egy átlagos, normál diskurzusban, hanem helyénvaló, megfelelő viselkedésről (politic behaviour); ha ettől szándékosan negatív irányban tér el a beszélő vagy a megnyilatkozást így értékeli a hallgató, akkor beszélhetünk udvariatlanságról, ha pozitív irányba, akkor udvariasságról (Watts 2003; Locher–Watts 2005). A helyénvaló viselkedés fogalmához hasonló tartalmat takar a tiszteletadás vagy helyénvaló udvariasság (discernment politeness) fogalma más szerzőknél is (Jucker 2012, de lásd még Szili 2007: 2–3 is): a tiszteletadás csupán az arculat megtartását-fenntartását szolgálja, nem kapcsolódik hozzá nyílt arculatfenyegetést enyhítő jelenség.

Jucker (2012) az udvariasságnak több más típusát is megkülönbözteti, melyek mindegyikében az a közös, hogy valamilyen mértékben már jelen van bennük az arculatfenyegetés enyhítésének vagy az arculat erősítésének mozzanata. Ezek közül a helyénvaló viselkedéssel (politic behaviour) – vagy más terminussal helyénvaló udvariassággal (discernment politeness) – még valamelyest átfedésben van a tiszteleti udvarias-

ság (deference politeness), amely tipikusan a címek, tiszteleti nevek, különböző megszólításformák használatában nyilvánulhat meg: például egy olyan megszólításforma megfelelő használata, amelyet ugyanarra a személyre különböző beszélők eltérő helyzetekben egyaránt alkalmazhatnak: pl. *tanárnő*, *Kovács doktor úr*; *Kati*. Ezek tiszteletadó eszközök (deferential devices), melyek közé tartozik például az önleértékelés (self-humility) is, amely egyes kultúrákban, időszakokban és társadalmi csoportokban akár a normatív udvariasság része is lehet, míg másokban inkább stratégiai céllal alkalmazzák pragmatikai célok elérésére.

Az újabb tanulmányokban tehát a szerzők hangsúlyozzák, hogy a helyénvaló viselkedés vagy tiszteletadás (politic behaviour, deference) nem azonos az udvariassággal (politeness). Ugyanakkor azt is megjegyzik, hogy már Brown és Levinson is leírta: a tiszteletadás általában a megszólítások általánosan használt formáival történik, másfelől viszont nem ritka ezeknek a megszólításoknak a bizonyos helyzetekben való (udvarias) alkalmazása abból a stratégiai célból, hogy enyhítsék az arculatfenyegető aktust (Brown–Levinson 1987: 182–183, idézi Kádár–Culpeper 2010: 24–25).

c) A dinamikusan fejlődő udvariasságkutatásban az elmúlt pár évben az **elméleteknek egy harmadik hulláma** kezd kirajzolódni. Először Jonathan Culpeper fejtette ki egyik 2011-es írásában, hogy míg a „klasszikus”, első hullámos udvariasságmodellek főleg pragmatikai szemléletűek voltak, a második hullámot a 2000-es évek elején pedig inkább szociokulturális szemlélet jellemzi, addig a legújabb, harmadik hullám kutatói az udvariasságot mint személyek közötti attitűdöt határozzák meg, és az értékelés, minősítés alapvető fontosságát emelik ki (Culpeper 2011b: 313). Ezt a gondolatot képviseli Kádár Z. Dániel és Michael Haugh is, akik könyvükben, egyebek mellett, az udvariasságértelmezések sokféleségét írják le. Álláspontjuk szerint az udvariasság jelenségét egyetlen ember is számos eltérő perspektívából közelítheti és közelíti meg (Kádár–Haugh 2013: 104). A személyek, akik az (udvariasság)értelmezési folyamatban részt vesznek, lehetnek (a nyelvet az adott beszédhelyzetben) használók (users) vagy (az eseményt) megfigyelők (observers); előbbiek lehetnek résztvevők és metarésztvevők, utóbbiak laikusok és (tudományos céllal) elemzők. Kádár és Haugh megkülönbözteti a belső, énikus és a külső, étikus perspektívát, a tudományos és a népi értelmezéseket is, és ezek alapján állítja fel az udvariasság interpretációinak és konceptualizációinak, az udvariasságértelmezéseknek egy lehetséges modelljét (Kádár–Haugh 2013: 81–105).

A történeti udvariasságkutatás szempontjából is fontos fogalmak a normatív és a stratégiai udvariasság. A normatív udvariasság azt jelenti, hogy „az udvarias viselkedéssel kapcsolatos közösségi elvárások erőteljesebben rögzítettek” (Tátrai 2011: 42), és inkább státuszalapú, erősen hierarchikus társadalmakban van jelen. A kevésbé hierarchikus és státuszorientált társadalmakban és kultúrákban jellemzőbb a stratégiai udvariasság, melyben kevésbé szabályozottak az elvárások, és több lehetősége van az egyénnek a saját viselkedésével kapcsolatos döntések meghozatalára.

Összegezve a tudományterület céljait: az udvariasságkutatás az udvariasság fogalmát, az udvariasságot mint koncepciót és az udvariasságot mint „cselekedetet”, mint nyelvi tevékenységet egyaránt vizsgálja.

6. Udvariatlanság és udvariatlanságkutatás

A klasszikus udvariasságmodellek nem foglalkoztak az udvariatlansággal, vagy ha említették, akkor csak úgy, mint az udvariasság ellentétét. Jonathan Culpeper nevéhez fűződik az udvariatlanságkutatás fogalma, és annak határozott leszögezése, hogy az udvariatlanság nem az udvariasság ellentéte, hanem saját jogon, egész más kiindulásból jön létre.

2005-ös tanulmányában a következő definíciót adja meg: „Udvariatlanság akkor jelenik meg, ha (1) a beszélő szándékosan kommunikálja az arcukat megtámadását, vagy (2) a hallgató úgy észleli és/vagy konstruálja meg a másik viselkedését, mint ami szándékosan támadja az arcukat, vagy az (1) és (2) kombinációja” (Culpeper 2005: 38). 2011-es könyvében módosítja ezt a definíciót mondván, hogy nem pontos, mivel egy olyan fogalommal magyarázza az udvariatlanságot (arculatattámadás), amely maga is el-lentmondásos és problematikus. Az újabb meghatározásból a két legfontosabb gondolatot emelem ki: (1) A szituációs viselkedést akkor értékeli negatívan – udvariatlannak –, ha az konfliktusba kerül azzal, amire az emberek számítanak abban a helyzetben, amit el-várnak, vagy amiről úgy gondolják, elvárható lenne. (2) Az ilyen viselkedésnek mindig van ér-zel-mi (kiemelés tőlem – SZs) következménye legalább az egyik résztvevőre nézve, azaz bántó vagy bántónak vélik/feltételezik (Culpeper 2011a: 23).

Leech (1983) nyomán Culpeper is megkülönbözteti az inherens, tényleges – nyílt – udvariatlanságot a burkolt udvariatlanságtól (mint amilyen például az ugratás, az ironia vagy a szarkazmus), de tovább árnyalja a képet. Brown és Levinson felállított egy mo-dellt, amely a beszélő lehetőségeit mutatja be, amikor a partner arcukat fenyegeti (ma-gyarul l. pl. Nemesi 2011: 75; Pléh 2012: 176). Culpeper ennek mintájára alkotta meg a saját udvariatlansági modelljét, öt udvariatlansági stratégiát különböztetve meg (1995):

1. nyílt udvariatlanság (bald on record impoliteness: Pléh 2012 fordításában: „mikrofonba, pórén”): a beszélő nyíltan támadja a hallgató arcukat, pl. fenyeget.

2. közelítő arcukat romboló udvariatlanság (positive impoliteness): a beszélő semmibe veszi a hallgató szükségleteit, igényeit, tabuszavakat használ, káromkodik.

3. távolító arcukat romboló udvariatlanság (negative impoliteness): a beszélő leereszkedően, lekezelően viselkedik, lenéző, nevetségessé teszi a másikat, a szavába vág, vagy nem engedi szóhoz jutni.

4. áludvariasság (sarcasm or mock impoliteness): őszintétlen udvariassági straté-giák használata; implikaturán keresztül a beszélő épp az ellentét fejezi ki a megnyilatko-zás szó szerinti jelentésének.

5. az udvariasság megtagadása (withhold politeness)

A szerző mindezeket kiegészíti azzal, hogy hangsúlyozza a kontextus és a beszé-lői szándék, valamint a hallgatói értékelés szerepét.

Bár maga Culpeper kimondottan a szinkroniára dolgozta ki udvariatlansági elmé-letét és modelljét, kellő körültekintéssel és rugalmassággal nagy valószínűséggel alkal-mazható vagy részben alkalmazható (de kipróbálásra feltétlenül érdemes) történeti anyagon is. Erre jó példa Kryk-Kastovsky (2006) tanulmánya, mely ezt teszi 17–18. szá-zadi angol tárgyalótermi diskurzusokat vizsgálva.

7. Történeti udvariasság és udvariatlanságkutatás

Célja: (1) az udvariasság és udvariatlanság leírása és összehasonlító elemzése történeti kontextusban; (2) az udvariasságban és udvariatlanságban bekövetkező változások leírása és okainak feltárása; (3) a meglévő elméletek és keretek módosítása és újak létrehozása a történeti udvariasságkutatás számára (Kádár–Culpeper 2010: 13). A kutatás tárgya egyrészt az udvarias-udvariatlan nyelvi cselekedetek, az udvariassági gyakorlat, másrészt az időben, térben, kulturálisan, társadalmilag (társadalmi csoportonként) újra meg újra, folyamatosan változó udvariasság-fogalom: a történetileg és szociokulturálisan konstruálódó udvariasság-konceptió.

Fontos az összehasonlító elemzés szinkrón és diakrón szempontból egyaránt: ahogy a szinkrón udvariasságkutatás eredményeit hasznosítja a történeti, úgy a történetiét is hasznosíthatja a szinkrón – mindkettő oda vezet, hogy a nyelvi udvariasság interakciós funkcióinak általános működési elveiről többet tudjunk meg. Ennek érdekében a vizsgálatoknak éppúgy tárgya kell, hogy legyen az egyedi esetek vizsgálata, mint az általános működési elvek feltárása. Persze folyamatosan szem előtt tartva, hogy az „általános” egy adott időszak egy adott társadalmi csoportjára érvényes – és egy időszakon belül is többféle udvariassági gyakorlat és koncepció létezik.

8. Az adat és az értékelés problematikája

Állandó nehézség a nyelvtörténész munkájában az adatok elégtelen volta, ami magával hozza az értékelés problémáját is. Az nagyon kockázatos, ha a kutató próbálja értékelni a jelenségeket a saját kompetenciája alapján (lásd: nyelvtörténeti pótkompetencia). Amire biztosabban támaszkodhatunk, az a hallgató értékelése a vizsgált megnyilatkozásról, már amennyiben ez a rendelkezésünkre áll. Szerencsés esetben a kontextusban vannak metaudvariassági, metapragmatikai megjegyzések – mint például a magyar beszorkányperes tanúvallomások jegyzőkönyveiben egyik-másik írnok (általában latin nyelvű) szabadkozásai egy-egy vaskosabb kifejezés papírra vetése előtt vagy után (pl. *salva venia* 'engedelemmel legyen mondva', *sit venia* 'bocsánat a szóért', *salve reverentia dicit* 'tisztességgel legyen szólva'). Máskor a hallgatónak a beszélő megnyilatkozását követő szavaiból tudunk visszakövetkeztetni a beszélő megnyilatkozásának minőségére – ez olyan dokumentumokban lehetséges, amelyek beszélt nyelvi dialógusokat rögzítenek: tárgyalótermi diskurzus, jegyzőkönyvek, drámák; illetve levelezéseknél is olvashatjuk a visszacsatolást, ha megvan a válaszlevél (l. például a jelen írás 9b pontjában szereplő példát). Ha van rá lehetőség, hogy felderítsük a kommunikáló felek „interakciós történetét”, akkor az is sokat segíthet.

Ha egyik lehetőség sem áll fenn, akkor az udvarias-udvariatlan viselkedés rekonstruálásához hasonló típusú, de más interaktorok, kommunikáló felek között létrejött szövegeket hasonlíthatunk össze. Ezt az eljárást Kádár–Culpeper (2010: 19–21) korpuszmódszernek (corpus method) nevezi. (Példájukban úgy döntik el, hogy mennyire számíthatott a maga idején udvariatlannak Quianlong kínai császárnak V. Gyögy angol királyhoz írt 1793-as levele, hogy összevetik egy másik magas rangú kínai politikusnak Viktória királynőhöz 1830-ban írt levelével, amely alapvetően ugyanolyan témáról, hasonló stílusban fogalmazódott meg.)

9. Az elmélet a gyakorlatban

A jelen tanulmány keretei között komplex elemzésre nincs mód, csupán arra, hogy ízelítőt kapjon az érdeklődő abból, hogyan értelmezhetők a fentiekben ismertetett udvariasságkutatási fogalmak magyar történeti anyagon. Valamint abból, hogy (mások mellett) milyen irányokban érdemes elindulni a történeti kutatásokban ahhoz, hogy árnyaltabb és hitelesebb képet kapjunk elmúlt korszakok nyelvhasználatáról

A jelen írás utolsó részében korai középmagyar kori nyelvi forrásokra alapozva lényegében csak egy jelenségről lesz szó röviden: a tiszteletadás (deference/deference politeness) vagy helyénvaló viselkedés (politic behaviour) és az udvariasság (politeness) közti különbségről. Pontosabban arról, hogy hogyan dönthető el évszázadokkal korábbi források esetében, hogy mi számított az egyiknek, és mi a másiknak, illetve ehhez kapcsolódóan a helyénvaló viselkedés – udvariasság – udvartársaság hármasságról, és a szintén ezekhez kapcsolódó normatív és stratégiai udvariasságról. Természetesen egy adott korszak adott társadalmi csoportjára vonatkozóan általános következtetések csak óvatosan vonhatók le, és azok is csak akkor, amikor már nagyobb mennyiségű egyedi eset elemzéséből összeáll valamilyen kép. Ehhez azonban esettanulmányok sokasága vezet.

Befejezésként álljon itt két példa:

a) A vizsgált nyelvi-pragmatikai változók a megszólítások a Telegdy-család 16. század végi levelezésében (Eckhardt 1944). A levelező felek valamennyien nemeselek, főnemeselek, többségükben közelebbi-távolabbi rokonai is egymásnak.

Telegdy Pálnak, testvérének, Telegdy Jánosnak és Báthory Istvánnak összesen 92 levele alapján a következő megszólítástípusok rajzolódnak ki:

1. Névmás: pl. *te*
2. Névmást helyettesítő névszói (nominális) forma, mely egyúttal tiszteleti név is: pl. *(te)kegyelmed*
3. Névszói (nominális) megszólítások:
 - a) rokon viszonyt jelölők, jelző nélkül: *sogor*, vagy jelzővel: *ides matkam*;
 - b) a levélíró és a címzett közötti társadalmi viszonyt kifejező szó (tiszteleti név): jelző nélkül: *uram*, vagy jelzővel: *io uram*;
 - c) a levélíró és a címzett közötti rokonsági és társadalmi viszonyt együtt kifejező szerkezet, ebben a levelezésben csak jelzővel: pl. *io uram s io sogorom*;
 - d) a címzett nevét tartalmazó megszólítások
 - név + társadalmi viszonyt kifejező szó: *pal uram*;
 - név + rokonsági és társadalmi viszonyt kifejező szerkezet: *zerelmes attyamfia pal uram*, illetve ugyanez jelző nélkül: *attyamfia Pal wram*;
4. Halmazott szerkezetek: *en ides berelmes atiamfia ides tarsom*;
- És egy, a megszólításhoz szorosan kapcsolódó szerkezet:
5. *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulat: *mint ennekem keduem berint ualo berelmes Atiamfiat, ides matkamat*.

A levelek olvastán a következő kérdések adódnak:

Ezekből a megszólításformákból, az általános gyakorlatot tekintve, mi tekinthető a „helyénvaló viselkedéssel” együtt járó – semleges – tiszteletadásnak (deference)? Mi

az, ami már az udvariasság kategóriájába tartozik? Az egyedi esetekben hol vált át a tiszteletadás/helyénvaló nyelvi viselkedés udvariasságba, és mi ennek a stratégiai célja, a pragmatikai oka? És ebből majd – megfelelően nagyszámú esetelemzés tanulságának levonása után – milyen általános megállapításokra juthatunk?

Vegyük például a *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulatot, amely a levél bevezető formulájában szinte kötelező elem: pl. „Kőbónetemet Irom mint βerelmes atiamfjanak” (Telegdy Pál Várdy Katának). Vagy: Telegdy János Melith István kamarai prefektusnak (aki távoli rokona is) a bevezető formulában: „Zolgalatomath irom kegnek minth Vramnak es attjamfjanak” stb. Láthatóan ezekben az esetekben a szerkezet a helyénvaló viselkedés megnyilvánulása, egyszerű tiszteletadás, tiszteleti udvariasság.

A szerkezet a levélen belül is előfordulhat, ám ebben az esetben már át is léptünk a (stratégiai) udvariasság kategóriájába. Nem véletlen, hogy a szerkezet a legtöbbször levélen belül a *kérem* ige után fordul elő. Például Telegdy János Melith Istvánhoz írt levelében segítséget kér Melithtól: a formulában szereplőn kívül még kétszer, a levélen belül is megjelenik a *mint*-es szerkezet. Először a *kérem* ige után: „kirem *kegdeh minth Vramat attiam fiat...*” és aztán pedig: „tellhes Eletembe, megh Igjekódom *kgnek* zolgalnj *minth Vramnak és Attiamfjanak*” (Eckhardt 1944: 115).

Telegdy János ebben a szívességet kérő levélben (Eckhardt 1944: 114–115) más pragmatikai eszközöket is bevet a siker érdekében. Ezekből kettőt emelek ki.

Él az önleértékelés eszközével, amely egyes kultúrákban, például a hagyományos kínai udvariasságban a „sima” tiszteleti udvariasságnak a része. A 16. századi magyar levelekben sem ritka: erre vonatkozó kvantitatív vizsgálatok híján azonban egyelőre nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy alkalmazását általánosságban mennyire diktálta a helyénvalóságnak és mennyire a pragmatikai célnak való megfelelés. A Telegdyek levelezése és az idézett Telegdy János-levél alapján úgy tűnik, használata mögött az utóbbi motiváció mindenképpen jelen lehetett: „jo uolna uram kegnekis en *rullam illien zegin attiafjarul* Emlekezni”.

Az addig következetesen magázó megszólításból Telegdy János egyszer csak átvált tegezésbe. Mint az utóiratból kiderül, Telegdy két kérést is intéz Melithhez. Míg az egyiknél, amelyet a levéltestben fejt ki és nyomatékosít többféle eszközzel, a címzett jóindulatának elnyerését a fokozott udvariassággal, a magázó *kegyelmed*-del, a társadalmi (*uram*) és embertársi-rokoni (*atyámfia*) kapcsolat kiemelésével (és mindig ebben a sorrendben) igyekszik biztosítani, addig az utóiratban mintha a Brown és Levinson-i közelítő (pozitív) udvariasságot – és a tegezést – tekintené célravezetőnek: „jo uolna uram kegnekis en *rullam illien zegin attiafjarul* Emlekezni walahun Jo heljen *zereznil* nekem Egj Jo kapitansagotth keduem zerint ualotth.”

b) Egy másik levélben, Telegdy Pálnak felesége (Várdy Kata) nevében Losonczy Annához, számukra igen fontos ügyben írt levelében (Eckhardt 1944: 27–29) biztosra vehető, hogy a levélben szereplő megszólítások és önmegnevezések túllépik a korabeli helyénvaló viselkedés avagy tiszteleti udvariasság határait, és már átlendülnek a pragmatikai cél érdekében alkalmazott (stratégiai) udvariasságba. Nemcsak az önleértékelés jelenik meg többször a levélíró részéről (*Ngod βeginj attiafia*; vagy az aláírás: *Ngod βeginj attiafia βolgaloja Vardaj Kata*), hanem a címzett következetes felülcímzése (azaz felülértékelése) is (a Losonczy Anna esetében helyénvaló *kegyelmed* helyett *nagyságod*).

Ez esetben azért lehetünk ilyen biztosak a megnyilatkozások pragmatikai értékelésében, mert szerencsés módon fennmaradt Telegdy Pálnak egy másik levele is (Eckhardt 1944: 30), amely metapragmatikai bizonyítékkal segíti a kutatót nyelvtörténeti pótkompetenciája fejlesztésében...

„Ertem ides Rokonom mit írß az Ngoß neuü felöl, hogj ketelen uagj uele hogj Ngoßnak irjad, de nem örömet irnad annak, | De mit mondhatok | enis nehezen uim reyaya magamat, de tanachbol mjueltem, myrthogj kirünk tüle, eßt ez neuet pinzen nem ueßük, am ueige el eßt raytunk, ha latiuk hogj semj youal nem akar lennj, auagj ha leßenis azutan annak mongiuk az kjnek ßerettiük.”

HIVATKOZÁSOK

- Balázs Judit 1995: Megszólítás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 80–86.
- Balázs Judit 2006: A boszorkányperek megszólításformái: a keresztnévi megszólítások, in Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 157–162.
- Bíró Ferenc–Kalcsó Gyula 2004: Megszólításformák Heltai Gáspár Dialógusában, in Farkas Ferenc szerk.: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*, Budapest, kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar, TIT Jászásgi szervezete, Jászok Egyesülete, 32–38.
- Brown, Penelope–Levinson, Stephen C. 1978: Universals in language usage: Politeness phenomena, in E. N. Goody ed.: *Questions and politeness: Strategies in social interaction*, Cambridge, Cambridge University Press, 56–289.
- Brown, Penelope–Levinson, Stephen C. 1987: *Politeness: Some universals in language usage*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2005: Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link, *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour and Culture* 1, 35–72.
- Culpeper, Jonathan–Jean Demmen 2011: Nineteenth-century English politeness: Negative politeness, conventional indirect requests and the rise of the individual self, *Journal of Historical Pragmatics*, 12/1–2, 49–81.
- Culpeper, Jonathan 2011a: *Impoliteness. Using language to cause offence*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2011b: Politeness and impoliteness, in Andersen, Gisle–Karin Aijmer eds.: *Pragmatics of society*, Berlin, Mouton de Gruyter, 391–436.
- Czigány László 1992: *Káromkodások a XVIII-XIX. századi Zala megyében* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok), Budapest, ELTE.
- Csontos Nóra 2012: Az interperszonalitás kérdése a 19. századi levelezőkönyvekben, in Horváthné Molnár Katalin–Antonio Sciacovelli szerk.: *Az alkalmazott nyelvészet regionális és globális szerepe*, MANYE–NYME, Budapest–Szombathely–Sopron, 215–221. http://www.kjf.hu/many/2011_szombathely/kotet/25_csontos.pdf

- Csontos Nóra 2013: A pragmatika mint szemléletmód érvényesítésének lehetősége a történetiségben, *Magyar Nyelv* **109**, 149–157.
- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008: Az idézés pragmatikai megközelítése, in Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária szerk.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII: Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 59–119.
- Eckhardt Sándor szerk. 1944: *Két vitéz nemesúr: Telegdy János és Pál levelezése a XVI. század végéről*, Budapest, kiadja a királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarágtudományi Intézete.
- Eelen, Gino 2001: *A Critique of Politeness Theories*, Manchester/Northampton, St. Jerome Publishing.
- Galgóczi László 1988: Régi magyar káromkodások, in Kiss Jenő – Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 350–357.
- Galgóczi László 2003: A szitokszóvá válás útja, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III: Magyar és finnugor jelentéstörténet*, Szeged, SzTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 39–46.
- Galgóczi László 2008: A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban, in Zimányi Árpád szerk.: *Az agressziókutatásról – interdiszciplináris keretben* (Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei XXXV.), Eger, Líceum Kiadó, 5–27.
- Gallasy Magdolna 2006: Nyelvi viselkedésre vonatkozó elvárások és írásba kerülésük a hegyközségi szokás(jog)ok rögzítésekor, in Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 96–102.
- Goffman, Erving 1990: A homlokzatról, in Síklaki István szerk.: *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II*, Budapest, Tankönyvkiadó, 3–30.
- Grice, H. Paul 1997: A társalgás logikája, in Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás szerk.: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, Budapest, Osiris, 213–227.
- Haader Lea 2004: Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel, *Magyar Nyelvőr* **128**, 464–469.
- Ilyefalvi Emese 2010: „[...] akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése, in Székely Tünde szerk.: *XI. Rodosz konferenciakötet*, Kolozsvár, 75–92.
http://rodosz.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=891
- Jucker, Andreas H. 2012: Changes in politeness cultures, in Terttu Nevalainen – Elizabeth Closs Traugott eds.: *The Oxford Handbook of the History of English*, New York, Oxford University Press, 422–433.
- Kádár, Dániel Z. 2007: *Terms of (im)politeness: a study of communicational properties of traditional Chinese (im)polite terms of address* (Budapest monographs in East Asian studies), Budapest, Eötvös Loránd University Press.
- Kádár, Dániel Z. – Jonathan Culpeper 2010: Historical (Im)politeness: An Introduction, in Culpeper, Jonathan – Kádár Z. Dániel eds. 2010: *Historical (Im)Politeness Research*, Bern, Peter Lang, 9–36.
- Kádár, Dániel Z. – Michael Haugh 2013: *Understanding Politeness*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Kertész Manó 1932: *Szállok az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*, Budapest, Révai Kiadás.
- Koós Eszter 2008: A kérés beszédaktusa boszorkánypereinkben, in Kozma Judit–Lisznyai-Mindák Cecilia–Ludányi Zsófia szerk.: *FÉLÚTON 4*. <http://Linguistics.Elte.Hu/Studies/Fuk/Fuk08/>
- Kryk-Kastovsky, Barbara 2006: Impoliteness in Early Modern English courtroom discourse, in Barbara Kryk-Kastovsky ed.: *Historical Courtroom Discourse. Special issue of Journal of Historical Pragmatics* 7/2, 213–243.
- Kuna Ágnes 2010: A korai orvosi receptekben fellelhető beszédaktusok kognitív pragmatikai megközelítésben, in Illés-Molnár Márta–Kaló Zsuzsa–Klein Laura–Parapatics Andrea szerk.: *Félúton 5. konferenciakötet*, Budapest, 109–128.
- Lakoff, Robin T. 1973: The logic of politeness, or minding your p's and q's, in *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, Chicago, Linguistic Society Chicago, 292–305.
- Leech, Geoffrey 1983: *Principles of Pragmatics*, London, Longman.
- Locher, Miriam A. – Richard J. Watts 2005. Politeness theory and relational work, *Journal of Politeness Research* 1/1, 9–33.
- Maitz Péter 2000: A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán, *Magyar Nyelvőr* 124, 501–513.
- Maitz Péter – Molnár, Anna 2001: Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvészet. A szöveg helye és a szövegkutatás feladatai a történeti nyelvészetben, in Csátár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián szerk.: *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 322–336.
- Maitz Péter 2008: „A szent ügy.” A dualizmus kori névmagyarosítási propaganda nyelvészeti elemzése, *Névtani Értesítő* 30, 7–33.
- Nemesi Attila László 2011: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*, Budapest, Loisir Könyvkiadó.
- Németh Luca Anna 2014: A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban, in Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina szerk.: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A Félúton 9. konferencia kiadványa*, Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 13–28.
- Németh Luca Anna 2015: Szempontok az illemirodalom történeti szociopragmatikai vizsgálatához, in Bárdosi Vilmos szerk.: *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*, Budapest, Modern Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó, 193–202.
- Pléh Csaba 2012: *A társalgás pszichológiája*, Budapest, Libri.
- Pusztai Ferenc 1992: Megszólítás és felszólítás Bethlen Miklós leveleiben, in Kozocsa Sándor–Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK, 202–208.
- Pusztai Ferenc 2005: Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben, *Magyar Nyelv* 101, 332–334.
- Sárosi Zsófia 1985: A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomatékosítása néhány XVI. századi misszilisben, *Magyar Nyelv* 81, 334–342.

- Sárosi Zsófia 1988: Megszólítás és említés néhány XVI. századi misszilisben, in Kiss Jenő–Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 841–848.
- Sárosi Zsófia 2003: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* **99**, 434–448.
- Sárosi Zsófia 2014: A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés, in Fazakas Emese–Juhász Dezső–T. Szabó Csilla–Terbe Erika–Zsemlyei Borbála szerk.: *Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*, Budapest–Kolozsvár, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 126–139.
- Sárosi Zsófia 2015a: Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben, *Magyar Nyelv* **111**, 129–146.
- Sárosi Zsófia 2015b: Grammatikai mechanizmus vagy pragmatikai döntés? Tegezés és magázás váltogatása középmagyar kori szövegekben, in Bárh János–Bodó Csánád–Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Megjelenés alatt.
- Schirm Anita 2011: Adalékok a vajon diskurzusjelölő történetéhez, in Bakró-Nagy Marianne–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 199–210.
- Szili Katalin 2004: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Szili Katalin 2007: Az udvariasság pragmatikája, *Magyar Nyelvőr* **131**, 1–17.
- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába – Funkcionális kognitív megközelítés*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Watts, Richard J. 2003: *Politeness*, Cambridge, Cambridge University Press.